

اندر حرم مبارک

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

گروه فلسفه و ادبیات فارسی

پروژه آرای کلامی در حقیقت اوست

محمد رفیعی

استاد راهنما

دکتر ناصر سلیمی

استاد مشاور

دکتر حسن ذوالفقار

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیات داوران نسخه نهایی پایان نامه خانم محدثه فرخی
تحت عنوان بررسی آرای کلامی جامی در مثنوی هفت اورنگ، را از نظر فرم و محتوا بررسی نموده و
پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

اعضای هیات داوران:

۱- استاد راهنما: دکتر ناصر نیکوبخت

۲- استاد مشاور: دکتر حسن ذوالفقاری

۳- استاد ناظر: دکتر ابراهیم خدایار

۴- استاد ناظر: دکتر حسین فقیهی

۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی: دکتر ابراهیم خدایار

رتبه علمی امضا

دانشیار

استادیار

استادیار

استادیار

استادیار

۱۳۸۸ / ۴ / ۱

کتابخانه و اسناد مرکز علمی پژوهشی
فصلنامه علمی پژوهشی
پژوهش‌های فلسفی و ادبی
شماره ۱۴۱
تابستان ۱۳۸۸

کتابخانه و اسناد مرکز علمی پژوهشی
فصلنامه علمی پژوهشی
پژوهش‌های فلسفی و ادبی
شماره ۱۴۱
تابستان ۱۳۸۸

۱۱۴۶۰۰

آیین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست های دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران ، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان ، دانش آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عنوان پایان نامه ها ، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است ، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان نامه / رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق مادی و معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان نامه / رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تأیید استاد راهنمای اصلی ، یکی از اساتید راهنما ، مشاور و یا دانشجوی مسئول علمی مستخرج از پایان نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجوی می باشد.

تبصره : در مقالاتی که پس از دانش آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان نامه / رساله نیز منتشر می شود باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب و یا نرم افزار و یا آثار ویژه حاصل از نتایج پایان نامه / رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها ، مراکز تحقیقاتی ، پژوهشکده ها ، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره ملی ، منطقه ای و بین المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان نامه / رساله

و تمامی طرح های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸/۴/۸۷ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۲۳/۴/۸۷ در هیأت رئیسه دانشگاه به تأیید رسید و در جلسه مورخ ۱۵/۷/۸۷ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم الاجرا است.

محمد وفی

بسمه تعالی

آیین‌نامه چاپ پایان‌نامه (رساله)‌های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان‌نامه (رساله)‌های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیت‌های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش‌آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می‌شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان‌نامه (رساله)ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:
(کتاب حاضر، حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته است
که در سال در دانشکده دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب
آقای دکتر ، مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر و مشاوره سرکار
خانم / جناب آقای دکتر از آن دفاع شده است.)

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه‌های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می‌تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجو تعهد و قبول می‌کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می‌تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می‌دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب محمد عرفقی دانشجوی رشته زبان و ادب فارسی مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می‌شوم.

نام و نام خانوادگی: محمد عرفقی

تاریخ و امضا: ۱۳۸۸/۲/۲۷

تقدیم به:

«وجود اهورایی پدر و مادرم که اولین آموزگار اندیشه‌ام بودند؛
همسرم، که بی‌کمک، همفکری و همراهی وی پیمودن این راه دشوار بود؛
و پسرم یاسین که لبخندش شوق آفرین است و امیدبخش.»

تشکر و قدردانی:

به نام آنکه جان را فکرت آموخت.

بر خود فرض می‌دانم از استاد فاضل و عالم عامل، جناب آقای دکتر نیکوبخت، که در تمامی مراحل این تحقیق هادی و رهنمای بنده بودند و بی تردید انجام این تحقیق بدین نحو بدون راهنمایی ایشان میسر نبود تشکر و قدردانی نمایم.

و از استاد ارجمند جناب آقای دکتر حسن ذوالفقاری که منت نهادند و زحمت مشاوره این پایان نامه را بر عهده داشتند صمیمانه قدردانی می‌کنم.

و از تمامی استادان ارجمندی که در طول سالهای تحصیل از محضرشان بهره‌ها بردم و از بذل علم و دانش و محبت خود نسبت به این شاگرد دریغ نکردند، تشکر می‌کنم.

و همچنین از همراهی‌ها و هم‌فکری‌های همسرم که در همه فعالیت‌های علمی اینجانب با صبر و متانت معین و یاورم بوده‌اند، تشکر می‌کنم.

و از خداوند مهربان برای همه‌ی این عزیزان سلامت و پایداری مسالت دارم.

نورالدین عبدالرحمن جامی، شاعر عارف قرن نهم هجری است. در خصوص عقاید کلامی جامی، آنچه از مطالعه آثار وی نتیجه گرفته می‌شود، این است که جامی به معنی مصطلح، متکلم نیست؛ بلکه عارف و شارح مکتب فکری ابن عربی است و با توجه به اینکه عرفان و کلام، دو موضوع مهم علوم اسلامی به شمار می‌روند و در پاره‌ای مباحث به هم نزدیک می‌شوند؛ لذا در این پژوهش، اصلی‌ترین مباحث کلامی از خلال آثار نظم و نثر جامی با تکیه بر مثنوی گرانسنگ هفت اورنگ استخراج شده است.

این تحقیق در شش فصل انجام شده است؛ که در ابتدا شرح احوالی از جامی و همچنین کلیاتی درباره علم کلام آورده شده است و در فصول بعد به بررسی آرا کلامی جامی با محوریت پنج اصل (توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد) به عنوان اساس مباحث و موضوعاتی چون «وجود و ماهیت خداوند، اسما و صفات الهی، صفات ثبوتیه و سلبیه، تشبیه و تنزیه، قضا و قدر، بدا، نبوت، عصمت انبیا، معجزات و کرامات انبیا، امامت و شرایط آن، معاد جسمانی و روحانی، شفاعت و وعد و وعید الهی) و بسیاری مسائل دیگر که در درون این پنج اصل آمده است. و در نهایت چنین نتیجه گرفته می‌شود که عقاید کلامی جامی در یک مشرب کلامی خاص نمی‌گنجد و در پاره‌ای از مسائل از مشرب کلامی اشعری پا فراتر نهاده و به ماتریدیه و امامیه نزدیک شده است.

روش تحقیق در این پایان نامه تحلیلی - توصیفی است و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و

اسنادی است.

کلید واژه: عبدالرحمن جامی، متکلمین اسلامی، آرای کلامی جامی، عرفان جامی، محیی‌الدین بن عربی

فهرست مطالب

فصل اول ۱

مسائل تحقیق ۱

۱-۱ مسأله‌ی تحقیق ۲

۱-۲ سوالات تحقیق ۳

۱-۳ فرضیات ۳

۱-۴ مواد و روش انجام تحقیق: ۵

۱-۵ پیشینه‌ی تحقیق ۶

۱-۶ اهداف و ضرورت تحقیق: ۶

فصل دوم ۸

کلیات و تعاریف ۸

۲-۱ شرح احوال جامی ۹

۲-۱-۱ زندگی نامه‌ی جامی ۹

۲-۱-۲ جامی از دیدگاه معاصران وی: ۱۲

۲-۱-۳ اوضاع سیاسی و اجتماعی و مذهبی عصر جامی ۱۴

۲-۱-۴ اعتقادات جامی ۱۸

۲-۱-۵ جامی و عرفان قرن نهم: ۲۵

۲-۱-۶ آثار جامی ۳۸

۲-۲-۱ کلام در لغت: ۴۴

۴۵	۲-۲-۳ موضوع علم کلام :
۴۸	۲-۲-۴ وجه تسمیه علم کلام
۴۹	۲-۲-۵ کلام عقلی و کلام نقلی
۵۰	۲-۲-۶ غایت و مرتبه علم کلام
۵۱	۲-۲-۷ تشابه و تمایز کلام و فلسفه
۵۳	۲-۲-۸ پیدایش علم کلام
۵۷	فصل سوم
۵۷	«مباحث کلامی از دیدگاه جامی» توحید
۵۸	۳-۱-۱ وجود و ماهیت خداوند
۶۰	۳-۱-۲ نظر جامی درباره مفهوم وجود و ماهیت خداوند
۶۲	۳-۱-۳ جامی و وحدت وجود
۶۶	۳-۲ معرفت خداوند
۶۷	۳-۲-۱ روشهای معرفت خداوند
۶۹	۳-۲-۲ امکان شناخت ذات خدا
۷۰	۳-۲-۳ امکان شناخت ذات خدا از دیدگاه متکلمان :
۷۱	۳-۲-۴ ضرورت معرفت باری تعالی
۷۲	۳-۲-۵ شناخت ذات خداوند از دیدگاه جامی
۷۵	۳-۳ اسماء باری تعالی
۷۵	۳-۳-۱ تعریف اسم، مسمی و تسمیه
۷۵	۳-۳-۲ رابطه‌ی اسم، مسمی و تسمیه:

- ۳-۳-۳ نظر جامی در خصوص اسماء باری تعالی ۷۷
- ۳-۳-۴ توقیفی بودن اسماء الهی ۸۰
- ۳-۳-۵ نظر جامی در توقیفیت اسماء الله ۸۴
- ۳-۴ صفات خدا ۸۴
- ۳-۴-۱ تعریف صفت و اسم و تفاوت بین آنها ۸۴
- ۳-۴-۲ طبقه بندی صفات : ۸۵
- ۳-۴-۳ تقسیم بندی صفات باری تعالی: ۸۶
- ۳-۴-۴ زیادت صفات بر ذات یا عینیت صفات بر ذات ۸۸
- ۳-۵ صفات ثبوتیه ۹۳
- ۳-۵-۱ قدرت ۹۳
- ۳-۵-۲ علم ۹۸
- ۳-۵-۳ اراده ۱۰۶
- ۳-۵-۴ حیات ۱۰۹
- ۳-۵-۵ سمع و بصر و ادراک ۱۱۱
- ۳-۵-۶ متکلم بودن باری تعالی ۱۱۲
- ۳-۶ صفات سلبی ۱۱۹
- ۳-۶-۱ امتناع حلول و اتحاد خدا ۱۲۰
- ۳-۶-۲ نفی جسمانیت از خداوند ۱۲۵
- ۳-۶-۳ تغییر ناپذیری صفات ذات خداوند ۱۲۹
- ۳-۶-۴ خداوند جوهر و عرض نیست ۱۳۰
- ۳-۶-۵ مسئله رؤیت ۱۳۲

۱۴۱ ۳-۶-۶ تشبیه و تنزیه
۱۵۷ فصل چهارم
۱۵۷ عدل الهی
۱۵۸ ۴-۱ عدل در لغت:
۱۵۸ ۴-۲ عدل الهی:
۱۵۹ ۴-۳ عدل در اصطلاح متکلمان
۱۶۰ ۴-۳-۱ نظر جامی در خصوص عدل:
۱۶۱ ۴-۴ اقسام عدل:
۱۶۱ ۴-۴-۱ عدل تشریحی
۱۶۷ ۴-۵ عدل تکوینی:
۱۶۸ ۴-۵-۱ جامی و عدل تکوینی :
۱۶۹ ۴-۶ حسن و قبح عقلی یا شرعی
۱۷۲ ۴-۶-۱ جامی و حسن و قبح عقلی یا شرعی
۱۷۳ ۴-۷ قضا و قدر
۱۷۷ ۴-۷-۱ جامی و مسأله قضا و قدر
۱۷۸ ۴-۸ جبر و اختیار:
۱۷۹ ۴-۸-۱ مذهب جبر (جبر محض)
۱۸۱ ۴-۸-۲ مذهب قدر (تفویض)
۱۸۳ ۴-۸-۳ نظریه کسب اشعری:
۱۸۶ ۴-۸-۴ نظر ماتریدیه:

- ۱۸۶..... نظر امامیه و حکما : ۴-۸-۵
- ۱۸۸..... جامی و جبر و اختیار : ۴-۸-۶
- ۱۹۶..... توکل ۴-۹
- ۱۹۸..... نظر جامی در خصوص توکل : ۴-۹-۱
- ۲۰۰..... بقاء ۴-۱۰
- ۲۰۱..... بقاء در اصطلاح : ۴-۱۰-۱
- ۲۰۱..... نسخ به معنای بقاء ۴-۱۰-۲
- ۲۰۳..... بقاء و مسأله قضا و قدر ۴-۱۰-۳
- ۲۰۵..... تأثیر اعمال در سرنوشت انسان ۴-۱۰-۴
- ۲۰۶..... قرآن و تأثیر اعمال ۴-۱۰-۵
- ۲۰۷..... جامی و مسئله بقاء ۴-۱۰-۶
- ۲۰۸..... بقاء و علم خداوند از نظرگاه جامی ۴-۱۰-۷
- ۲۱۱..... نسبت بلاها و شرور با عدل الهی : ۴-۱۱
- ۲۱۵..... دیدگاه فرق مختلف در مسئله شرور : ۴-۱۱-۱
- ۲۱۷..... نظر جامی در خصوص حکمت شرور الهی : ۴-۱۱-۲
- ۲۲۰..... هدایت و ضلالت ۴-۱۲
- ۲۲۳..... نظر جامی درباره‌ی هدایت و ضلالت از جانب باری تعالی ۴-۱۲-۱
- ۲۲۴..... غرض در افعال الهی ۴-۱۳
- ۲۲۸..... فصل پنجم
- ۲۲۸..... نبوت و امامت

۲۲۹.....	۵-۱ نبوت:
۲۲۹.....	۵-۱-۱ نبوت و رسالت:
۲۳۴.....	۵-۱-۲ عصمت انبیا.....
۲۴۲.....	۵-۱-۳ معجزات و کرامات و خرق عادات.....
۲۴۸.....	۵-۱-۴ اعجاز قرآن.....
۲۵۲.....	۵-۱-۵ معراج.....
۲۶۰.....	۵-۲ امامت.....
۲۶۱.....	۵-۲-۱ امامت چیست؟.....
۲۶۲.....	۵-۲-۲ ضرورت وجود امام.....
۲۶۳.....	۵-۲-۳ آراء متکلمان بر وجوب امامت.....
۲۶۴.....	۵-۲-۴ شرایط امام از دیدگاه فرق مختلف.....
۲۶۹.....	۵-۲-۵ امامت فاضل و مفضول.....
۲۷۰.....	۵-۲-۶ جامی و مسئله امامت.....
۲۷۴.....	فصل ششم.....
۲۷۴.....	معاد.....
۲۷۵.....	۶-۱ معاد در لغت:
۲۷۵.....	۶-۲ امکان اثبات معاد از دیدگاه فرق مختلف کلامی:
۲۷۷.....	۶-۳ انواع و اقسام معاد.....
۲۷۷.....	۶-۳-۱ معاد جسمانی.....
۲۷۸.....	۶-۳-۲ معاد روحانی.....

- ۲۷۹..... ۶-۳-۳ معاد جسمانی و روحانی
- ۲۸۰..... ۶-۳-۴ نظر جامی در خصوص معاد:
- ۲۸۰..... ۶-۴ شفاعت.....
- ۲۸۳..... ۶-۴-۲ عقیده‌ی جامی در مسئله شفاعت:
- ۲۸۵..... ۶-۵ توبه :
- ۲۸۵..... ۶-۵-۱ توبه از دیدگاه فرق مختلف:
- ۲۸۷..... ۶-۵-۲ نظر جامی در خصوص توبه:
- ۲۸۹..... ۶-۶ ایمان و اسلام و عمل.....
- ۲۸۹..... ۶-۶-۱ طاعت انکاری ایمان :
- ۲۸۹..... ۶-۶-۲ معرفت انکاری ایمان:
- ۲۹۰..... ۶-۶-۳ اقرار انکاری ایمان :
- ۲۹۰..... ۶-۶-۴ تصدیق انکاری ایمان:
- ۲۹۱..... ۶-۶-۵ دیدگاه جامی در چگونگی ایمان:
- ۲۹۲..... ۶-۷ وعد و وعید :
- ۲۹۴..... ۶-۷-۱ نظر جامی در عفو الهی و امید به بخشایش الهی:
- ۲۹۵..... ۶-۸ عقاید فرق مختلف در باب خلود در بهشت و جهنم:
- ۲۹۶..... ۶-۸-۱ جامی و خلود کفار در جهنم:
- ۲۹۷..... ۶-۹ عقاید فرق مختلف در خصوص عذاب قبر:
- ۲۹۸..... ۶-۹-۱ جامی و چگونگی عذاب قبر از دیدگاه وی:
- ۲۹۹..... ۶-۱۰ عقاید فرق مختلف در خصوص میزان الهی.....
- ۳۰۱..... ۶-۱۰-۱ جامی و اشارت به میزان الهی:

۳۰۱..... ۱۱-۶ پل صراط و چگونگی آن:

۳۰۲..... ۱-۱۱-۶ جامی و چگونگی صراط:

۳۱۸..... کتابنامه

۳۲۴..... چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات طرح تحقیق

۱-۱ مساله‌ی تحقیق

علم کلام یکی از پیچیده‌ترین و در عین حال جدال برانگیزترین مباحث علوم اسلامی است. و از صدر اسلام پیوسته علمای دین را به پاسخ‌گویی به شبهاتی در خصوص جهانبینی اسلامی به ویژه مبحث اصول دین واداشته است. جامی در مقام عارفی شاعر و نویسنده که آثار وی در شرح عقاید عرفانی ابن عربی و همچنین سلسله نقشبندیه است به گونه‌ای در جای جای آثار خود به ویژه مثنوی گرانسنگ هفت اورنگ به مباحث عمده‌ی کلامی پرداخته است. که در این پژوهش برآنیم اصلی‌ترین مباحث کلامی جامی را در این اثر جستجو کنیم. به دلیل اینکه جامی بر مذهب اهل تسنن است و مذهب کلامی مسلط اهل تسنن، اشعری است، بنابراین به نظر می‌رسد جامی بیشتر بر اصول مکتب کلامی اشاعره باشد و از طرف دیگر وی شارح مکتب فکری ابن عربی است و با توجه به اینکه عرفان و کلام دو موضوع مهم علوم اسلامی به شمار می‌روند و در پاره‌ای از مباحث به هم نزدیک می‌شوند، در صدیدیم مباحث کلامی جامی را از خلال هفت اورنگ جامی و گاه بعضی آثار منظوم و منثور وی بررسی کنیم تا ببینیم در مباحث کلامی به کدامیک از مذاهب کلام اسلامی تمایل بیشتری دارد و شایان ذکر است جامی به عنوان یک متکلم اسلامی مطرح نیست؛ بنابراین در پاره‌ای اصول کلامی اظهار نظر صریح نداشته است و در پاره‌ای از مباحث نیز به سرعت گذشته است و گاه در حد یک یا چند بیت اظهار نظر کرده است و از طرف دیگر با توجه به مذهب حنفی جامی، بدون شک در پاره‌ای مباحث کلامی تحت تاثیر مذهب کلامی ابوحنیفه قرار گرفته است. البته موارد اختلاف بین مذاهب کلامی اهل سنت از جمله اشاعره، ماتریدی و ابوحنیفه چندان زیاد نیست.

۱-۲ سوالات تحقیق

سوالاتی که در این پایان نامه سعی در جهت پاسخ گویی به آنها را داریم، از این قرارند:

۱. دلیل تفاوت اندیشه‌های کلامی جامی با اندیشه‌های کلامی اشعری چیست؟
۲. در چه موضوعات کلامی جامی پای خود را از مشرب کلامی اشعری فراتر گذاشته است؟
۳. روحیه‌ی تسامح و تساهل عرفانی با مباحث جزئی کلامی در شعر جامی تا چه حد جمع پذیر است؟
۴. در جاهایی که جامی از اصول اشعری فراتر رفته مشرب کلامی جامی به کدام یک از مشرب‌های کلامی اسلامی نزدیکتر است؟
۵. با توجه به مذهب حنفی جامی تا چه حد عقاید کلامی امام اعظم ابوحنیفه بر آثار کلامی جامی تاثیر گذاشته است؟

۱-۳ فرضیات

۱. جامی در عقاید مذهبی و کلامی به مبادی اصول متکلمان اشاعره و ماتریدیه و فقهای مذهب حنفی نظر دارد. جامی در طی اعتقاد نامه خود به حقیقت خلافت علی اعتراف می‌کند و اشعاری در مدح امامان شیعه دارد و لیکن در جاهای دیگر به نکوهش اهل رفض با زشت‌ترین واژه‌ها پرداخته است ولی با این همه به تولی به آنها گوشزد کرده است. البته با عامه شیعه که تولی را در برابر تبری در می‌یافته‌اند مخالف است و تکفیر اهل قبله را جایز نمی‌داند ولی با این همه می‌توان گفت که جامی مردی سنی است ولی با دلی خالی از تعصب و خاطری متمایل به شیعه امامیه و این سنی متمایل به شیعه جاهای که از اصول کلامی اشعری فراتر می‌رود به اصول کلامی شیعه نزدیکتر می‌شود.
۲. با توجه به این که می‌دانیم، جامی در مذهب پیرو امام ابوحنیفه است و امام ابوحنیفه در اجتهاد و فقه و رای و قیاس شهرت داشته و با روشی قیاسی در برخورد با مسائل اجتهادی برخورد می‌کرده است

و در فتوا دادن ابتدا به کتاب خدا و سپس سنت پیامبر و سپس اجماع و در آخر، قیاس فتوا می‌داده است جامی هم به پیروی از این امام فقید (ابوحنیفه) در طریقه عرفان و تصوف و عقاید کلامی‌اش با استدلال‌های علمی پیش می‌رفته است و آنچه را که مطابق اجتهاد خود او بود بر می‌گزیده خواه مطابق عقاید حنفی باشد یا اشعری یا ماتریدیه یا شیعه امامیه؛ زیرا وی عارفی بوده که صرف تقلید در اصول را کنار گذاشته و دلداده حقیقت بوده است و با استدلال‌های عقلانی و علمی خود به غنی کردن اندیشه‌هایش کمک می‌کند و همچنین در اندیشه‌های کلامی‌اش آن جا که از اصول اشعری عدول می‌کند تحقیقات علمی شیوه معتدل‌تری را انتخاب کرده است.

۳. جامی در علوم باطنی سالک مسلک عرفان است و در طریقت نقشبندیه به مقامات والایی دست یافته است و در مراحل تصوف و عرفان نظری پیرو نظریات شیخ محیی الدین بن عربی اندلسی است و از شاگردان و مروجان مرام ابن‌عربی است به گونه‌ای که عقاید جزمی جامی چیزی جزء جهان بینی عرفانی ابن عربی را انعکاس نمی‌دهد تا جایی که می‌توان پاره‌ای از ابیات او را فقط ترجمه منظوم نگارش‌های محیی الدین بن عربی دانست که جهان‌بینی انسان شناسی و خدا شناسی ابن عربی را تشکیل می‌دهد. اما مایه‌های مزبور به هیچ وجه او را با اندیشه‌های زلال تصوف ایران پیش از مغول بیگانه نساخته است البته جامی به عارفان و عرفان ایرانی از روزنه‌ی عقاید مه‌آلود ابن عربی می‌نگرد و مضمون‌های عرفانی خصوصاً توحید و فنا و بقا و وحدت وجود و وجود شناسی اسماء و صفات و جمع بین تنزیه و تشبیه را شاعرانه به قلم در می‌آورد.

۴. رجحان عقیده‌ی تصوف بر آرای کلامی نزد جامی مسلم است به گونه‌ای که در مثنوی سبحة‌الابرار قطعه‌ای است که در آن به رجحان طریقت متصوفه که رهروان وادی جذب و حالند بر مذهب اهل کلام، که پیروان قاعده قیل و قالند، دارد.

۵. البته فلسفه سبیزی جامی و دفاع او از کسانی که تسامح و تساهل را در پندار و باور تحمل نمی‌کنند، میزان توجه او را به روایت‌های سنتی مذهب افزایش داده است تا جایی که او را در عین